

GÖRÖMBEI ANDRÁS

A magyar nemzettudat változásai

Jankovics Józsefnek barátsággal

1.

 magyarságtudomány a magyar népre, etnikumára, történetére, nyelvére, kultúrájára interdiszciplináris kutatások összessége.¹ Ezen belül az egyik legfontosabb témája a nemzeti tudat alakulástörténete és mai állapota. Ezt az is indokolja, hogy nemzeti tudatunkkal nemcsak a múlt egy-egy korszakában, hanem ma is súlyos gondok vannak.

Nemeskürty István egész könyvet írt 2003-ban nemzeti tudatunk válságairól.² Áttekintése azt tanúsítja, hogy már a hont fogláló magyarságnak volt nemzettudata, hiszen a honfoglalás előtti mítoszait maga formálta önképére. A nemzettudatunk alapjának a nyelvünket tartja. A magyar nemzeti tudat alakításában azért is lehetett különlegesen nagy szerepe a nyelvünknek, mert a magyar nyelv Európában a leghamarabb „elkészült” nyelv. Ezzel szemben a középkori német, angol, francia nyelv annyira különbözik a maitól, hogy átlagolvasó nem is érti. A magyar nyelv alapvető egységesítő, nemzetragasztó erőnek bizonyult a XVI. században megindult könyvnyomtatás révén is.

Aztán századokon keresztül a megosztottság lett úrrá a magyarságon jórészt az idegen hódítók tevékenysége következtében. Az anyanyelv azonban minden időben őrizte nemzetfenntartó szerepét. A nemzettudatnak súlyos válságai voltak, de a nemzet mégis újra és újra összeszedte magát, megerősítette tudatát.

Az 1896-os nagy pompával megrendezett millenniumi ünneplés után hamarosan rossz folyamatok kezdődtek a nemzetben. Mértéktelessé nőtt a nemzeti önérték, sőt gőg, nyilván az elmúlt évszázadok visszahatásaként. Erre a reális önismeretet nélkülöző állapotra jött a trianoni tragédia, melyre a nemzet megint csak a legrosszabb reakciókkal válaszolt. Harsányan zengett a „nem-nem-soha”. Ugyanekkor az önvizsgálat helyett az önsajnálát uralkodott el Magyarországon, a felelősséget a végzetre hárította. A második világháború kezdetén „a visszacsatolás örömmámorában megfeledkeztünk arról, hogy nem mi hódítottuk vissza azt, amit tőlünk – a mi hibánkból is! – elvettek, hanem azt vizsontszolgálat fejében ajándékba kaptuk a nemzetiszocialista Németországtól”.³ Magyarország lakosságának alighanem a többsége a nemzetiszocialista Németország híve lett. Aztán a jött a szovjet rendszer, melyhez a lakosság többsége ismét csatlakozott. Ennek a rendszernek a képtelensége azonban 1956-ban kirobbantotta „történelmünk talán legigazibb, legspontánabb” forradalmát. Ez után azonban fokozatosan afféle kiegyezés jött létre Kádár és az ország lakossága között. 1968 után pedig „a mi sajátosan magyar értelmezésű nemzeteszmenk fölött eljárni látszott az idő. A nagy, dacos követelés, fogalom és jelszó a szabadság lett.”⁴ De nem a közösségi, hanem az egyéni szabadság.

1989-ben ölünkbe hullott a szabadság, de szégyenbe hozott bennünket, mert azóta sem tudunk vele élni. Méltatlannak bizonyultunk rá. Megcsúfoltuk. Nem tudtunk nemzetként viselkedni.

Nem tudtuk kialakítani sem a közös emléket a múlttól, sem a közös helytállást a jelenben, sem a közös tervet a jövőre. Szégyenünk teteje 2004. december 5-e volt. Ekkor megcsúfoltuk nemzeti kultúránkat, megcsúfoltuk nemzeti létünket, megcsúfoltuk anyanyelvünket is.

Innen kell most újra elindulnunk nemzeti történelmünk és kultúránk legtisztább értékeinek útmutatása szerint. Meg kell újítani és erősíteni nemzettudatunkat, mert különben a történelemnek nem alakítói, hanem csupán áldozatai leszünk.

2.

A nemzet mibenlétével foglalkozó szakirodalomban nagyjából egyetértés van abban, hogy a nemzet a XIX. és XX. század legnagyobb és legstabilabb politikai közössége, amelynek identitása mind politikailag, mind kulturálisan megnyilvánul.⁵

A nemzet óriási ösztönző még akkor is, ha csak „képzelt közösség”.⁶

A nemzetről egymással összeegyeztethetetlennek látszó fogalmak születtek aszerint, hogy a közösség létrehozásában és megtartásában milyen elem kapott meghatározó érvényt.

Friedrich Meinecke a XIX–XX. század fordulóján szembeállította az „állam-nemzetet” (Staatsnation) és a „kulturális nemzetet” (Kulturnation).⁷ Az előbbiben a politikai hatalom, az utóbbiban a kulturális tartomány az összetartozás-tudat döntő tényezője.

E két nemzetfogalom közül ki-ki azt tartotta érvényesnek, amelyik az ő helyzetének megfelelt. A német történészek objektívnek minősített tényezőkre – faj, vallás, földrajz, dinasztia stb. – hivatkozva az államnemzet fogalmát fogadták el. Ezzel szemben a franciák a kulturális nemzetfogalom hívei voltak. Renan a közös múlt és közös jövő elképzelése által teremtett szubjektív együvé tartozás érzésének a fontossága mellett érvelt.⁸

Általában ma is különbséget tesznek a kutatók a „politikai” és a „kulturális” nemzetfogalom között. Az előbbi a nemzet függetlenségét és szuverenitását hangsúlyozza, az utóbbi pedig a kultúrától elválaszthatatlan identitást.⁹

A politikai vagy a kulturális szempont előnyben részesítése mindmáig örökös viták tárgya. Az államnemzet és a kulturális nemzet fogalma ütközik egymással. Ezzel a ténnyel számot kell vetnünk, de nem szabad belenyugodnunk abba a vélekedésbe, hogy ez a különbözőség feltétlenül konfliktusokhoz vezet. A két nemzetfogalmat egyenértékűnek kell tekintenünk, s meg kell kísérelnünk azt, hogy az európai jogrend alapján mindkettő érvényes lehessen.

Az európai változások az utóbbi időben a nemzet fogalmának is új tartalmakat adtak azáltal, hogy a nemzet életének alakulását új tényezők – például az óriásivá nőtt ki- és bevándorlás – is befolyásolják.

A szakirodalom a nemzetépítésnek ma négy fő irányát különbözteti meg:

1. a klasszikus (állam) nemzet továbbépítése;
2. az állam alatti nemzetépítés;
3. a határokon átnyúló nemzetépítés;
4. a védekező nemzetépítés.

A klasszikus államnemzet esetében az állam és a nemzet azonos.

Az állam alatti nemzetépítés „kettős identitást” hoz létre oly módon, hogy az emberek az „etnoterritoriális közösség” és az államnemzet között osztják meg identitásukat, mindkettőhöz hozzátartoznak.

A határokon átnyúló nemzetépítés a nemzetet területen és állampolgárságon átnyúló identitásközösségeként értelmezi.

A védekező nemzetépítés pedig a bevándorláshullámra adott önvédelmi jellegű válaszként jelenik meg. A tradicionális kulturális tér védelmét és a neki megfelelő kulturális reprodukció fenntartását tűzi ki célul.¹⁰

A hagyományos nemzetállam szuverenitását a transznacionális folyamatok egyre inkább veszélyeztetik. Eltűntetik a nemzetek közötti különbségeket, homogenizálják a kultúrát, pedig éppen „a szomszédos kultúrák folyamatos versengése, egymást gazdagító, de önazonosságukat megőrző sokszínűsége volt a fejlődés egyik motorja”.¹¹

A nemzetek fennmaradását veszélyeztető globalizáció előretörésével párhuzamosan azonban láthatóan megerősödik a nemzeti identitás és a nemzeti identitás alapjául szolgáló nemzeti kultúra iránti igény is. Napjaink két meghatározó tendenciája közül az egyik a globalizáció, a másik viszont az identitás.¹²

A globalizáció jellegtelentítő tevékenységével szemben megerősödnek és megszorodnak a közösségi identitások.¹³

A multikulturalisták a nemzetet – a jogállamiság és demokrácia elvét hangoztatva – negatív tartalmúnak minősítik. Megfelelnek arról, hogy a jogállamiság és a demokrácia is a nemzetinek köszönheti születését és fennmaradását. A nemzettudat biztosítja a közösség életéhez nélkülözhetetlen kohéziót.¹⁴

3.

Európa legtöbb nemzete az államnemzet koncepciót fogadja el, mert az biztosít számára kedvezőbb létfeltételeket és távlatokat. Nekünk viszont létérdekünk a kulturális nemzetkonceptió érvényre juttatása. Mi ugyanis feldarabolt, nyolc országnak szétesztett nemzeté váltunk. „Mozaiknemzet” vagyunk, ami azt jelenti, hogy a mozaik minden kockája önálló, különálló rész, de csak a többivel együtt teljes.¹⁵

Nekünk olyan nemzetfogalomra van szükségünk, amelyik magába foglalja a teljes magyarságot. Ezért különböztetjük meg a nemzetet az államtól. Nekünk nem az állam, hanem a nemzet a közösségi önazonosságunk legfontosabb eleme. Ez pedig a mi szétdarabolt állapotunk miatt nem lehet más, mint a kulturális nemzet,

ugyanis csak ez foglalja magába az összes magyart, a mai országhatáron belülieket és kívülieket egyaránt.

A két nemzetmeghatározás közötti választás nem tudományos, hanem politikai kérdés.

Ezért volt az európai uniós viták során alapvető értékű a Frunda-jelentésnek az a megállapítása, hogy a politikai és a kulturális nemzetfelfogás egyenrangú. A modern európai államok legitimitásukat a nemzetfogalom állampolgári vagy kulturális jelentésére alapozták. Számunkra csak ez utóbbi teszi lehetővé azt, ami a kisebbséghez tartozó személynek is elemi emberi joga, hogy azonos lehessen önmagával, és maga döntse el, melyik nemzethez tartozik.¹⁶

A két nemzetépítési elv ellentétes egymással. Az egyik az országhatárt abszolutizálja, a másik pedig a nemzethez tartozás szempontjából az országhatárnak nem tulajdonít jelentőséget. Eszerint az országhatár az államot határozza meg, nem a nemzetet.

„Az irodalmi nemzet országok határait államhatároknak elismeri. A maga dolgaiban nem tulajdonít nekik jelentőséget. Műveivel e határokon túljutás magának a határnak a spiritualizálására törekszik. Az együvé tartozókat az államhatárok egymástól elválaszthatják. Egymástól el nem idegeníthetik. Ha elidegeníthetik: az irodalmi nemzetben idegen erők működnek”¹⁷ – írta Szabó Zoltán három és fél évtizeddel ezelőtt. Amit ő az irodalmi nemzetéről állított, azt ma okkal tekinthetjük érvényesnek magára a nemzetre is.

Magyarország alaptörvénye kimondja azt, hogy „a Magyar Köztársaság felelőséget érez a határain kívül élő magyarok sorsáért, és előmozdítja a Magyarországgal való kapcsolatuk ápolását”.¹⁸

Ez az elv a nemzettudat elemi megnyilatkozása. Senki ellen nem irányul. Nem akar országhatárokat megszüntetni. A határon túli magyarokat magyar nemzeti kisebbségnek tartja abban az államban, amelyikben laknak, amelyben a többséget más nemzet tagjai alkotják. De a határon túli magyarok a magyar nemzet részei, ha nyelvük, történelmük, kultúrájuk alapján vállalják magyar azonosságukat.

4.

Nemzettudatunk válságai és zavarai megdöbbentők. Ennek az okai rendkívül sokfélék.

A politikai filozófia liberális elmélete elutasítja azt az etnokulturális nemzetfogalmat, amely etnikai, nyelvi és egyéb kulturális jellemvonások alapján tekinti az egyes embereket egy nemzeti közösség tagjának.¹⁹ E felfogás szerint a modern társadalom politikai közösségei az *ésszerű pluralizmus* fogalmával jellemezhetők. Tagjai „alapvető erkölcsi és politikai nézeteltéréseik dacára is képesek egymást honfitársnak tekinteni, ha egyébként érvényesülnek a demokrácia és a joguralom elvei”.²⁰ A politikai közösség tagjait nem kapcsolják össze közös célok, a honpolgári elkötelezettség mércéje csakis a törvények betartása lehet.²¹

A kulturális nemzetfogalom sokkal összetettebb és gazdagabb összetartozás-tudatot foglal magában. A kulturális nemzeteszme nemcsak összeegyeztethető a demokrácia és a joguralom elveivel, hanem csak az azokkal való összhang adhat neki érvényt.

A közös nyelv, kultúra, történelem meghatározó szerepe a magyar nemzeti identitás kialakításában vitathatatlan. Az pedig természetes, hogy e három elem nem egyforma fontosságú a különféle népek identitásában. Van, ahol a közös nyelv a meghatározó tényező, más esetben a közös történelem vagy a közös kultúra.

A globalizáció és a posztmodern szemlélet sok kérdőjelet tett a nemzet fogalma mellé, de egyelőre még nem teremtett „új típusú szolidaritást és új típusú képzelt közösséget”.²² Közösségellenes elveivel és magatartásával viszont fölerősítette az emberekben az önazonosságigényt, melynek alapvető eleme a valamely közösséghez való tartozás. Ma is érvényesek Márai Sándor 1946-os naplójának a megállapításai: „Nemzet nélkül nem lehet élni. [...] Rossz szó a nemzet, eladták, bepizskolták. Mégis, nemzet nélkül minden értelmetlen. Olyan, mint a család. Kapzsi, buja, hazug emberek összessége a család is. De család nélkül nem jó élni. Igaz, családban sem jó élni. Mégis, mikor nincs család, valahogy nincs értelme az életnek. A nemzet sem eszményi vállalkozás. De nemzet nélkül nincs értelme az egyéni életnek.”²³

5.

„Az európai, s különösen a kelet-közép-európai alkotmányos nemzetfogalmak többségében megkülönböztetett helye van a nemzet nyelvének és kultúrájának.”²⁴

A XXI. század elején az európai nemzetek többségének az azonosságtudatában az államnemzet eszméje erősödött fel. Ehhez az 1989 utáni kelet-európai államalapítások éppúgy hozzájárultak, mint a XX. századi nagy migrációs és asszimilációs folyamatok.²⁵

A kisebbségi népességgel és régiókkal rendelkező államok a központosító, aszimiláló államnemzeti koncepciót érvényesítik. A Magyarország határain túli magyarság ilyen körülmények között küzd nemzeti önazonosságának megtartásáért.

Az 1990. évi parlamenti választásokon indult magyar politikai pártok a magyar kisebbségek területi autonómiáját támogatták. Ezeket az autonómiatörekvéseket azonban éppen a nagy létszámú magyar kisebbséget magukba foglaló országok elutasították. Az Európai Unió pedig anélkül fogadta be Romániát és Szlovákiát, hogy a kisebbségi jogok európai színvonalú érvényesítését garantálták volna.

A magyar nemzettudat szempontjából ez a jogsérelem súlyos következményekkel jár együtt.

A magyar kisebbségek a létrehozták kulturális, politikai, vallási szervezeteiket. Ezek azonban az etnikai térvesztéssel párhuzamosan sok esetben a nagyvárosokból a kisvárosokba szorultak vissza. Ez a változás a magyar nyelv, kultúra, közművelődés terén többközpontú szerkezeteket hozott létre.²⁶

A nemzetiségi kiszolgáltatottság, létbizonytalanság az oka annak, hogy a kisebbségi magyarság az utóbbi két évtizedben is súlyos létszámbeli veszteségeket szenvedett. A határon túli magyarság létszámcsökkenése az utóbbi két évtizedben a trianonhoz fogható.

Ugyanekkor – egészen más okok következtében – a nyugati és tengerentúli magyarság létszáma is megfogyatkozott. A magyar emigráció második-harmadik nemzedéke már legfeljebb származási identitásán keresztül kötődik valamelyest a magyar nemzethez.²⁷

A nemzettudat változásának különleges esete a XX. század végén, XXI. század elején a kisebbségi magyar „diaszpórák” magyarországi megjelenése. A különböző okok miatt a mai Magyarországra áttelepült korábbi kisebbségi magyarok egészen különböző azonosságtudatot alakítanak ki a maguk számára. Ezek „egy része felejteti és integrálódni szeretne, mások életük végéig »kisebbségiek« maradnak, megint mások közvetítők-előkészítők, döntéshozók lesznek”.²⁸

A kulturális nemzet koncepcióját egyesek azért utasítják el, mert szerintük ez azt eredményezi, hogy a magyar állam határain kívül élő magyarok a magyar nemzethez tartoznak, de a magyar állam területén élő kisebbségek nem tartoznak a magyar nemzethez.²⁹ A magyarországi nemzeti kisebbségek példája azonban nem igazolja ezt a vélekedést.

Magyarországon tizenhárom törvény által elismert kisebbségi közösség él. Ezeknek a tagjai túlnyomó többségükben magyar anyanyelvűek vagy „magyar-nyelv-domináns kétnyelvűek”. Ezek a személyek és csoportok kulturális, származási, lokális vagy regionális azonosságtudatuk alapján kettős identitásúak is lehetnek. Ők maguk egyszerre vallják magukat például németnek és magyarnak, cigánynak és magyarnak.³⁰

A magyar nemzettudat tehát rendkívül sokrétű, összetett. A magyarság a Kárpát-medencében nyolc országban él. Ez azt jelenti, hogy a kisebbségi magyarok által alkotott közösségek azonosságtudata és viszonya Magyarországhoz a hét szomszéd állam esetében sajátos helyi színeket tartalmaz, és rendkívül változatos képet mutat.³¹

„Egyénileg részesei államaik politikai közösségeinek, de közösségi jogok hiányában nem válnak résztvevőivé a szomszédos politikai nemzetnek. Részesei a magyar kulturális nemzetnek, de sem egyénileg, sem közösségi szinten nem részesei a magyarországi politikai közösségnek.”³²

Emellett külön kell számba vennünk a nyugati magyarság szintén összetett, sokrétű identitásváltozatait is.

6.

Az 1989–1990. évi magyarországi demokratikus fordulat egyik legitim és széles körű konszenzust élvező politikai célja a határon túli magyarok ügyének a magyarországi politikai gondolkodásba való visszaemelése volt.³³ Ez azonban csak az

első lépés a határon túli magyarság magyar önazonosságának a megerősítése érdekében. A Magyarország határain kívüli magyar közösségeknek túlnyomórészt mindmáig alárendelt jogi státusuk van. A „többségiék agresszív identitását a kisebbségiék védekező (és részben rejtett) identitással kénytelenek ellensúlyozni”.³⁴

A magyar nemzettudat tehát összetett, természetes kibontakozása pedig sokféle akadályba ütközik.

Nemzeti tudatunk leghatékonyabb erőforrása magyar anyanyelvünk. Ez azért is tölthet be különlegesen hatékony identifikáló szerepet, mert földrajzilag beépült ugyan a közép-európai nagy régióba, de „alapvető elkülönítő sajátosságait megtartotta. Közeli rokon nyelvek ezt a szerepét nem veszélyeztetik, mint a horvátét a szerb, a szlovákét a cseh vagy a ruszinét az ukrán”.³⁵

Anyanyelvünk és nemzeti tudatunk védelme, óvása és művelése ezért szétválaszthatatlanul összetartozik. Anyanyelvünk védelme mindenkor a nemzet védelme volt. És az ma is a magyarság minden régiójában. A kisebbségi és diaszpórabeli magyarság anyanyelvünket védő, annak értékeit számba vevő és tudatosító különlegesen gazdag irodalma nemzeti azonosságtudatunk óvása és erősítése.³⁶ „Nyelvéből kiesve: létének céljából is kiesik az ember”³⁷ – vallja az író, Sütő András. Az anyanyelv megőrzése és művelése a nyelvész akadémikus szerint is alaptényezője a nemzeti közösség létének. Péntek János tanulmányának összegző gondolatát idézem: „A méltósággal vállalt, méltósággal vállalható identitás számunkra a méltósággal vállalt, értékékként őrzött és emberi teljességünk tudatában használt anyanyelvet jelenti.”³⁸

J E G Y Z E T E K

- 1 Jankovics József: Hungarológia. In *A hungarológia fogalma*. Nemzetközi Hungarológiai Központ. Budapest, 1990, 270.
- 2 Nemeskürty István: *Magyarnak számkivette. A nemzettudat válságai*. 2003, Szabad Tér Kft.
- 3 Uo. 94.
- 4 Uo. 103.
- 5 Bakk Miklós: Nemzet – határteremtés és modernitás. In Szarka László – Vizi Balázs – Majtényi Balázs – Kántor Zoltán (szerk.): *Nemzetfogalmak és etnopolitikai modellek Kelet-Közép-Európában*. Tér és Terep. Az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetének évkönyve, 6. Budapest, 2007, Gondolat Kiadó, 55.
- 6 Benedict Anderson fogalmát idézi Egedy Gergely: *Gondolatok a nemzetről. A politikai és a kulturális megközelítés*. Uo. 72.
- 7 Egedy Gergely: *Gondolatok a nemzetről. A politikai és a kulturális megközelítés*. In Szarka László – Vizi Balázs – Majtényi Balázs – Kántor Zoltán (szerk.): *Nemzetfogalmak...* 72.
- 8 Kántor Zoltán: *Hamis dichotómia: politikai/kulturális nemzet*. In Szarka László – Vizi Balázs – Majtényi Balázs – Kántor Zoltán (szerk.): *Nemzetfogalmak...* 85.
- 9 Egedy Gergely: i. m. 73.
- 10 Uo. 62–67.
- 11 Freund Tamás: Az önzés és az elmagányosodott ember. In Granasztói György – Kodolányi Gyula (szerk.): *Magyarország ma és holnap. Esszék országunkról és a táguló világról*. Bp., 2007, Magyar Szemle Könyvek, 21.

- 12 Manuel Castellst idézi Egedy Gergely, i. m. 77.
- 13 Utalás John Tomlinson *a Globalizáció és kultúra* című könyvére, uo.
- 14 Roger Scruton véleménye, uo.
- 15 Csoóri Sándor: A negyedik világtalálkozó megnyitója. In Cs. S.: *Szálla alá poklokra*. Miskolc, 1997, Felsőmagyarország Kiadó, 90.
- 16 Kántor Zoltán: Hamis dichotómia: politikai/kulturális nemzet. In Szarka László – Vizi Balázs – Majtényi Balázs – Kántor Zoltán (szerk.): *Nemzetfogalmak...* 89.
- 17 Szabó Zoltán: Hungarica varietas (Korkép 1974-ből). In *Ősök és társak*, 1984, 302.
- 18 Öllös László: A határon túli magyar kisebbségek alkotmányos jogai Magyarországon. In Szarka László – Vizi Balázs – Majtényi Balázs – Kántor Zoltán (szerk.): *Nemzetfogalmak...* 96. (= A Magyar Köztársaság Alkotmánya, 6. §. (3).)
- 19 Bódig Mátyás: *Politikai viták, politikai filozófia és tudományosság*, uo. 20.
- 20 Uo.
- 21 Uo. 23.
- 22 Pap András László: *Nacionalismus és nemzetállam: esszenciális vagy esetlege kapcsolat*, uo. 52.
- 23 Márai Sándor: *Ami a Naplóból kimaradt*, 1945–1946. Budapest, 1992, 203–204.
- 24 Szarka László: A kisebbségek helye a magyar nemzetfogalomban a XXI. század elején. In Szarka László – Vizi Balázs – Majtényi Balázs – Kántor Zoltán (szerk.): *Nemzetfogalmak...* 133.
- 25 Uo. 138.
- 26 Uo. 152.
- 27 Uo. 134. (= Varga Imre: *Kisebbségből kisebbségbe. Beszélgetések áttelepült írőkkel*. Szombathely, 1995.)
- 28 Bárdi Nándor – Szarka László: Változások Magyarország és a kisebbségi magyar közösségek viszonyában. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, X. évfolyam 2008/1, 3–24. Somorja, 3. (= Varga Imre: *Kisebbségből kisebbségbe. Beszélgetések áttelepült írőkkel*. Szombathely, *Életünk*, 1995/*Magyar Helikon*, 5).
- 29 Vö.: Kántor Zoltán: *Hamis dichotómia: politikai/kulturális nemzet*, i. m. 80.
- 30 Szarka László: A kisebbségek helye a magyar nemzetfogalomban a 21. század elején. In Szarka László – Vizi Balázs – Majtényi Balázs – Kántor Zoltán (szerk.): *Nemzetfogalmak...* 136.
- 31 Bárdi Nándor – Szarka László: Változások Magyarország és a kisebbségi magyar közösségek viszonyában. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, X. évfolyam, 2008/1, 3.
- 32 Uo. 11.
- 33 Uo.
- 34 Péntek János: Nyelv és identitás a Kárpát-medencében. In Papp Endre (szerk.): *A visszaszerzés reménye. Húszéves a Hittel*. Budapest, 2008, A HITELÉRT Alapítvány, 542.
- 35 Uo.
- 36 Vö.: Görömbei András: Az anyanyelv védelmének változatai a kisebbségi magyar irodalmakban. In G. A.: *Irodalom és nemzeti önismeret*. Budapest, 2003, Nap Kiadó, 63–79.
- 37 Sütő András: *Engedjétek hozzám jönni a szavakat*. Budapest, 1977, Kriterion Könyvkiadó, 163.
- 38 Péntek János: i. m. 547.